

מבוא

א. מחקר תולדות ההלכה - היבטים מתודולוגיים

מחקר "תולדות ההלכה" התנהל, בדרך כלל, בשני נתיבים: בחינת תולדות בעלי ההלכה מחד ומעקב אחר תהליכי השתלשלותן של הלכות מסוימות, או תחומי הלכה, מאידך.¹ עבודתנו, העוסקת בהתחקות אחרי דרכי פסיקת ההלכה של רבינו אלעזר בן רבי יהודה מגרמייזא, מחבר ספר רקח (להלן ולאורך כל עבודה זו - ראב"ה), על-פי העולה מהתחום ההלכתי הכללי הנודע בשם "איסור והיתר"², נוגעת אמנם לשני התחומים, אולם עיקרה ורובה מצוי בתחום השני.³ מקובל לומר כי את תחום המחקר השני, תולדות ההלכה הבתר-תלמודית, ייסד י"י כ"ץ.⁴ דרך ניתוח המקורות ההלכתיים, שהעלה כ"ץ עצמו, בנויה משני שלבים. תחילה, ניתוח הלכתי-פנימי, מנקודת מבטו של הפוסק עצמו, כחלק מהספרות והמסורת הרבנית, שהנה, על-פי תפיסתה העצמית, מערכת סגורה. לאחר מכן, עיון מנקודת מבט מחקרית - היסטורית, תוך איתור השפעה של תנאי מציאות החיים ושל המנהג על הפוסק במקרה הנדון.⁵ בשל הפירוט והדיוק הנדרש, נבנה העיסוק המחקרי בתחום זה של תולדות ההלכה על בסיס דיון מעמיק בדוגמאות רבות של פרטי הלכות, ורק ממחקרים רבים בפרטי הלכות, ניתן להגיע למסקנות כלליות יותר.⁶ זאת, לעומת הנטייה בספרות המחקר בעבר, להציע טענות כלליות ולתמכך במעט דוגמאות, ללא ניתוח פרטי ההלכות לגופם.⁷

השלב הראשון, הפנים-הלכתי, של המחקר מצריך, כתנאי ראשוני והכרחי, את בירור הנוסח המקורי של דברי החכם נשוא המחקר.⁸ במידת האפשר. אחרת, עלול ניתוחו של החוקר להיות מוסב לא על דברי החכם אלא על דברי המעתיק או המדפיס.⁹ בדורות האחרונים, ובשנים האחרונות ממש, זכו ספרים רבים של רבותינו הראשונים לההדרה מדויקת, על-בסיס עדי הנוסח

¹ לחלוקה זו, יעויין כ"ץ, מבוא, עמ' 1 - 2. חלוקה זו הוצעה ע"י כ"ץ, תוך בקורת נוקבת על חקר תולדות ההלכה עד לזמנו שהתמקד רק בתחום הראשון ולא עסק בתחום השני. זו הייתה גם ביקורתו המרכזית על אורבך, בעה"ת, כלומר העיסוק, הכמעט-מוחלט, בחכמים עצמם, ללא ניתוח ממשי של תורתם (כ"ץ, ביקורת, עמ' 340 - 342 ו- 346 וכן אצל טברסקי, ביקורת, עמ' 221 - 222. יעויין גם סיכומו של זוסמן, מפעלו, עמ' 42 - 46, המנסה להגן על דרכו של אורבך בעניין זה).

² דיני מליחה, בשר בחלב ותערובות.

³ בעשרים השנים האחרונות נערכו מספר מחקרים חשובים בתחום זה: רפלד, מהרש"ל; וולף, מהרי"ק; ריינר, ר"ת; גלינסקי, ארבעה; יהלום, חשיבה; ולאחרונה - סלוטניק, ר"ד.

⁴ וולף, מתודולוגיה, עמ' 9.

⁵ וולף, חוקות, עמ' 45 בשם י"י כ"ץ. כ"ץ עצמו (כ"ץ, מבוא, עמ' 3 - 5) העיר על כך שלפי תפיסת בעלי ההלכה עצמם, הכרעתם תמיד הייתה לפי יישום המקורות. על החוקר לשאול את עצמו אם היו בהכרעות גם מגמות לא הלכתיות. דווקא המעקב אחרי המו"מ ההלכתי הוא שיכול להיות המפתח להבנה היסטורית ולגילוי מניע על-הלכתי. טענה זו מצביעה על מטרתו הבסיסית של כ"ץ - חשיפת המגמות הלא-הלכתיות. לאור זאת, חשוב במיוחד להדגיש את הערתו של י"י וולף (וולף, מתודולוגיה, עמ' 10 - 13) כי הכרחי גם להבין את התודעה העצמית של בעלי ההלכה, שראו עצמם תמיד כחלק משרשרת המסורה ההלכתית, גם בעת שחידשו חידושים מפליגים, לכאורה (ויעויין עוד שם, עמ' 9 וכן בן-ששון, הנהגה, עמ' 39 - 40).

⁶ כ"ץ, מבוא, עמ' 3; כ"ץ, שבת, עמ' 13. יעויין עוד בדברי וולף, חוקות, עמ' 45 - 46.

⁷ כ"ץ, מבוא, שם. יצוין, כי כ"ץ התייחס לתולדות ההלכה הבתר-תלמודית. בדומה לכך, העיר חיון, ב"ה וב"ש, עמ' ב (לדפי המבוא) על מעבר דומה של מחקר תולדות ההלכה הקדומה יותר (בתקופת הבית השני וספרות התנאים והאמוראים) מעיסוק בתיאוריות כוללות לעיון בפרטי פרטיות של סוגיות, על מנת שניתן יהיה לבנות מחדש תיאוריות, על בסיס המסקנות המצטברות.

⁸ להבדיל מבירור נוסח דבריהם של חכמים אחרים, שקדמו לחכם זה, אשר לגבי מהלכי דיוניהם השאלה העיקרית היא מה היה הנוסח של דבריהם שעמד בפני החכם נשוא המחקר. לעיתים, ליבון הנושא הנחקר יעלה את הגרסא שבה עשה החכם הנחקר שימוש.

⁹ יעויין, לדוגמא סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 27 וסולובייצ'יק, מתודולוגיה, עמ' 86.

המצויים בידינו, ועובדה זו מקלה על שלב בירור הנוסח. כמו כן, לעיתים רבות ניתן לעמוד על עיקר הנוסח המקורי על-פי ההקשר ועל-פי הבאת דברי החכם בכתבי חכמים מאוחרים יותר. אחרי העמדת הנוסח, ככל שניתן, מגיע שלב הניתוח ההלכתי עצמו. כמובן מאליו, ניתוח מעין זה מצריך הבנה מעמיקה של עקרונות הלכתיים וטכניקת הדיון ההלכתי הנהוגה באותה תקופה.¹⁰ זאת, מפני שהרוצה לעמוד על דרכי הלימוד והפסיקה של חכמי ישראל בעלי ההלכה¹¹, אינו יכול להסתפק ברישום של הכרעותיהם ההלכתיות של החכמים השונים. רישום כזה הוא בעל חשיבות רבה מבחינת תולדות הנוהג ההלכתי. אולם, הוא כמעט חסר משמעות בדיון בתולדות דרכי פסיקת ההלכה.

מהאמור לעיל ברור כי רק מעקב מדוקדק אחרי מהלך הדיון של החכם, לפרטיו, יכול להניב מסקנות כלשהן לגבי דרכו בפסיקת ההלכה.¹² אין די בציטוט שלבי המשא ומתן של החכם וסיווג דבריו, אלא יש צורך בתיאור כל שלב משלבי דינו. דא עקא, כבר העירו חוקרים על היעדרו של מינוח לתיאור דרכי הלימוד, הפסיקה וחלקי המשא ומתן ההלכתי¹³. גם מושגים רווחים כמו: דיאלקטיקה, שמרנות, יצירתיות ועוד כהנה וכהנה נוטים לכיוון של "שיפוט" המבוסס על הנחותיו הבסיסיות של החוקר עצמו.¹⁴

...

כאמור לעיל, על-פי המבנה שהציע י' כ"ץ ואשר התקבל בעקבותיו כדרך המקובלת במחקר תולדות ההלכה, לאחר סיום הניתוח הפנים-הלכתי מגיע תורו של השלב השני. שלב מחקרי-היסטורי זה, עניינו איתור השפעה חוץ הלכתית¹⁵ על החכם במקרה הנדון. בניגוד לשלב הראשון, הפנים-הלכתי, שלב זה קדם לכ"ץ, והוא היווה את המוקד הבלעדי של המחקר שקדם לו בתולדות ההלכה.¹⁶ הנחת היסוד כי יש מקרים בהם קיימת השפעה חיצונית מעין זו נשארה מושכל יסודי אצל כ"ץ ותלמידו הגדול ח' סולובייצ'יק במחקריהם, והיא שהיותה את מטרת ומגמת המחקר. לפיכך, התמקדו חוקרים אלו בתחומי הלכה בהם סביר היה למצוא מניעים חוץ הלכתיים¹⁷. יצוין,

¹⁰ באשר לנקודה זו- יעויין סולובייצ'יק, מתודולוגיה, עמ' 9 וסולובייצ'יק, יין, עמ' 136.

¹¹ מכיוון שעבודתנו נוגעת לרבי אלעזר מגרמיזא, המונח "חכמים" בדברינו כאן עניינו חכמי ההלכה הבתר-תלמודית. אולם, לגופם של דברים, הם נכונים גם לגבי חקר דרכי ההלכה של התנאים והאמוראים. לעניין זה, יעויין בפרק המבוא אצל חיון, הבתים.

¹² ויעויין פוקס, א"ז, עמ' 21 – 22 וסולובייצ'יק, יין, עמ' 132.

¹³ וולף, מהרי"ק, עמ' 129, הערה 250.

¹⁴ תיאורים ואפיונים כלליים נמצאים אצל רבים מהחוקרים שעסקו בהשתלשלות ההלכה בתקופה הבתר-תלמודית. יעויין, לדוגמא בעלמא, במאמרו של ע' פוקס העוסק כולו בנושא זה (פוקס, הכרעה) ובדבריו של ח' סולובייצ'יק (ינס, עמ' 19 – 24, ובייחוד יין, עמ' 116 – 117). אולם, על כורחנו מדובר בהכרעה שיפוטית של החוקר, לעיתים במוצהר ולעיתים במובלע. כך למשל, האם הצגת סתירה בין שני מקורות תלמודיים סותרים ויישוב הסתירה בדרך של העמדתם כעוסקים בשני מקרים שונים הנה "דיאלקטיקה" (כפי שהגדיר סולובייצ'יק, שם) או תירוץ של "עומק הפשט" העולה מקריאה צמודה של המקורות? האם הסתמכות רבה על פסיקותיהם של חכמים קודמים הנה, בהכרח, שמרנות? (ועויין תא-שמע, סקירה, עמ' 508 – 509)

¹⁵ כפי שהעיר לי מורי ד"ר יוסף וולף, המונח "השפעות חוץ הלכתיות" מצריך תיחום. פסיקת ההלכה איננה יישום מתמטי של אקסיומות פרטניות. גם שיקולים כלליים, כגון עשיית צדק, מניעת הפסד מרובה וכד', שייכים למערכת ההלכתית עצמה ומהווים בשר מבשרה של הכרעת ההלכה, כאשר משתמש בהם החכם.

¹⁶ יעויין כ"ץ, מבוא, לדוגמאות להתמקדות זו.

¹⁷ כפי שהצהיר כ"ץ במפורש (כ"ץ, שבת, עמ' 183) וכפי שעולה מדברי סולובייצ'יק (סולובייצ'יק, יין, עמ' 369). לפיכך, מחקריהם המקיפים בתולדות ההלכה, שעסקו בתורת אשכנז וצרפת, נגעו דווקא ל הלכות מרכזיות הנוגעות לדיני נפשות או להלכות הנוגעות ללבה של הפעילות הכלכלית של היהודים (גוי של שבת-כ"ץ, שבת; רבית- סולובייצ'יק, הלכה; סתם יינס - סולובייצ'יק, יינס, עמ' 44, 79, 84, 87 – 89; סולובייצ'יק, טקסטים, עמ' 154 – 155). גם מחקרו של ב' לאו, עסק באיסור תבואה חדשה, שהתנאים

כי חוקרים אחרים, ובראשם י"מ תא-שמע אשר עסקו, תוך שימוש במבנה שיצר כ"ץ, גם בהשתלשלותן של הלכות רבות ומגוונות, במסגרת קצרה יותר¹⁸, חיפשו, ומצאו, אף הם השפעות חוץ הלכתיות על תהליך פסיקת ההלכה¹⁹.

אולם, מיקוד זה של המחקר דווקא בחיפוש הנסיבות החוץ הלכתיות והשפעתן²⁰ מהווה גורם המצל על עריכת דיון מבטיח ומעמיק בנושא דרכי פסיקת ההלכה של חכם. ההנחה שהפסיקה הושפעה, ברמה זו או אחרת, משיקולים חוץ הלכתיים הנמצאים מחוץ למשא ומתן הלמדני, מפחית את ערכו ומעקר את נשמתו של המחקר הנוגע לניתוח המו"מ עצמו.

בהקשר זה, יודגש כי חוקרים רבים העירו זה מכבר על חשיבות ההבחנה בין הגורם המזמן לעיסוקו ההלכתי של חכם בנושא מסוים או שאלה מסוימת, לבין השאלה אם הייתה לבעיה הקונקרטית השפעה על תהליך הפרשנות והפסיקה שלו²¹. אין חולק על כך כי העמידה על המציאות הכלכלית, חברתית או התרבותית כרקע לעצם העיסוק בנושא הלכתי מסוים או בשאלה הלכתית פרטנית, הנה לעיתים רבות כלי עזר בעל חשיבות רבה להבנת תוכן דברי החכם. אולם, אין זיקה הכרחית בין הכרת המציאות בה עסק החכם לבין הטענה כי לנסיבות חוץ הלכתיות של המציאות הייתה השפעה על מהלך המו"מ ההלכתי שלו.

במענה להבחנה זו, הציע ח' סולובייצ'יק מבחן כפול. ראשית יש לבדוק את דרכו הכללית של החכם בהתמודדות עם שאלות דומות ולאחר מכן יש לבחון אם קיים פגם ברור ובלתי-מצוי בדבריו בנושא הנדון מהבחינה העיונית²². בהיעדר פגם כזה, אסור לחוקר להניח כי מהלך הדיון וההכרעה של החכם הושפע מגורם חוץ הלכתי²³.

נראה, כי על הנחת היסוד של החוקר להיות כי אין כלל מצב בו קיים "פגם ברור ובלתי מצוי" במהלך הדיון ההלכתי אצל מי מרבתינו הראשונים²⁴. זאת, לא רק בשל תחושת הענווה מול הראשונים שהנה תנאי הכרחי לנסות ולהתחקות אחר עומק כוונתם²⁵, אלא גם מפני שעצם הרעיון שהחוקר ישפוט וידון את דבריהם לשבט או לחסד, כביכול, על-פי שכלו והבנתו הופך את החוקר ל-"דיין" של דברי החכם, מסיט אותו מתפקידו הבסיסי של המחקר המבוקש, דהיינו ההבנה

הגיאוגרפיים-חקלאיים באשכנז ובצרפת הפכו את ההקפדה עליו לכמעט בלתי אפשרית. מאידך, נוגע איסור זה לצורך חיים בסיסי ביותר- לחם. (לכל העניין, יעויין לאו, חדש, ובייחוד עמ' 8, 60 ו-86) דווקא לאור האמור לעיל, ומפני שהעדפנו לעסוק בתולדות ההלכה מתוכה ומגופה ללא השפעות חיצוניות, עסקנו בהרחבה בתולדותיו של החיוב בהפרשת ה זרוע, הלחיים והקיבה מהבהמות וראשית גז הצאן ונתינתם לכהנים, בחוצה לארץ, על-פי שורת הדין ועל-פי המנהג בפועל (זק, זלו"ק). זאת, דווקא מפני שמדובר בהלכה שלא נודעו לה השלכות כלכליות מרחיקות לכת ולא היה קשר ליחסים בין היהודים לגויים. עם זאת, טענתנו כעת הנה מרחיקת לכת יותר- והיא שגם בתחומי הלכה בהם נודעת חשיבות רבה לנסיבות החוץ הלכתיות, אל לחוקר לערב אותן בניתוח דרכי ההכרעה והפסיקה של החכם. לעניין זה יעויין עוד הנשקה, משנה, עמ' 2 - 3.

¹⁸ מחקרים אלו קובצו בקבצי מאמריו **מנהג אשכנז הקדמון, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 – 1350 וכנסת מחקרים, א-ג** (ויעויין וולף, קווים).

¹⁹ זימר, עטיפה, עמ' 191.

²⁰ מיקוד שמקורו בתולדות המחקר בתחום תולדות ההלכה ומטרותיו האידיאולוגיות, ויעויין דברי הרמ"א עמיאל, **המדות לחקר ההלכה**, כרך א, עמ' ה, ואכמ"ל.

²¹ לעניין זה יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 740 – 741; טברסקי, ביקורת, עמ' 221 – 222; כ"ץ, ביקורת, עמ' 348; תא-שמע, מציאות, עמ' 34 – 35; סולובייצ'יק, טקסטים, עמ' 174. (ויעויין עוד סולובייצ'יק, יין, עמ' 343, על כך שכל כלי העזר הם משניים לניתוח העשייה ההלכתית עצמה)

²² סולובייצ'יק, שם, עמ' 174 – 176. כן יעויין: וולף, מתודולוגיה, עמ' 13 והערה 41, שם.

²³ סולובייצ'יק, קידוש ה', עמ' 77. לעניין היחס בין השיקולים הפנים-הלכתיים לשיקול י חוץ, יעויין עוד תא-שמע, קבלנות, עמ' 150, תא-שמע, הפלגה, עמ' 186 – 187 ותא-שמע, אידיהם, עמ' 248 – 249.

²⁴ כפי ששמעתי מחוקר חשוב בשם הרב פרופ' שרגא אברמסון המנוח "הראשונים אינם טועים!"

²⁵ יעויין תא-שמע, הספרות א, עמ' 12.

והניתוח של דברי רבותינו הראשונים, ומונע ממנו להגיע אל עצם המטרה של עמידה על דרכו
ההלכתית של החכם.